

לכתיבת ספרים בימי הכית השני;¹⁰ היחס לכתיבות שונות — כגון תרגום, אגדה, תפילות וכיו"ב — במשך הדורות¹¹ ושאלות אחרות כיוצא בהן.¹² אתיחס כאן אך ורק לשאלה מוגדרת אחת מן המציאות הראלית בעולמם של חכמים: 'כתיבת המשנה' — דהיינו, מאימתי קיימת יצירה מרכזית זו, 'עמוד הברזל' של התורה שבעל פה כולה, בצורת ספר כתוב? כלום בימי האמוראים — שנשאו ונתנו בפירושה של המשנה ורייקו ככל פרטי נוסחאותיה — היה החיבור מונח לפנייהם כספר כתוב? וכניסוחו הברור והבהיר של אפשטיין כמסגרת דיונו הכולל ב'נוסח המשנה בזמן התלמוד ככלל ובארץ ישראל': 'הנכתבה המשנה?'.¹³

*

למען הפרסקטיבה הנכונה והסדר הטוב, אעיר כמה הערות כלליות לתולדות המחקר בנושא טעון דעות ורגשות זה.¹⁴ בראש וכראשונה יש לקבוע שמאז המאה הי"ז ועד לשנות השלושים-הארבעים של המאה התשע עשרה הייתה הדעה המקובלת, כמעט ללא יוצא מן הכלל¹⁵ — בחוגים רבניים ובחוגי משכילים כאחד — כדעתו הנחרצת של רש"י: 'שלא היתה דבר הלכה כתובה בימיהן [של אמוראים] אפילו אות אחת'.¹⁶ כך סברו כל אלה שרנו במפורש בנושא זה על סמך

10 לכאן שייכת 'המסורת', שלא נתחברה עדיין כל צורכה, על מחלוקת פרושים וצדוקים בדבר כתיבת הלכות — ראה באומגרטן, תורה שבע"פ, עמ' 7 ואילך, ר' ידן, מגילת המקדש, נו 3 (עמ' 177) ומה שכתבתי, תולדות ההלכה, עמ' 57-58. — וכעת נעם, מגילת תענית, עמ' 213 ואילך (מהדורה עמ' 206), והספרות הרשומה שם — ולהלן עמ' 332 הע' 4.

11 ראה להלן עמ' 333 הע' 9.

12 ואף לא בספקולציה על הסיבות האידאולוגיות להמנעות מן הכתיבה. וגם שאלת כתיבת ספרים ככלל בעולמם של חז"ל, כגון חיבורים ליטורגיים, הגותיים, היסטוריים ואתרים, שייכת לכאן. (ראה להלן עמ' 353 הע' 101 (נספח יד)).

13 לעיל עמ' 212.

14 אני פותח דווקא ב'תולדות המחקר', ולוא רק כגלל נפתליהם האופייניים כל כך בחתום רגיש זה (להלן הע' 14, 19, 29 ועוד). כבמקרים רבים אחרים במקום לדון במקורות לגופם הסתכן גם כאן המחקר התלמודי המודרני בסכך של בעיות אמונות ודעות — וכך קרה לעתים כאופן פרדוקסלי שדווקא חוקרים מסורתיים נלחמו מלחמת חרמה נגד דעות מסורתיות מקובלות ורגלו בעמדותיהם של רפורמטורים קיצוניים. תופעה זו, שאינה מיוחדת לנושא שלנו, ראויה לטיפול בפני עצמה — היא חשובה במיוחד להבנת נפתולי מחקר התלמוד במאה הי"ט, שאין כאן מקומו המתאים. — ראה עוד להלן הע' 24, 31.

14 למעט נושאי רגל הרפורמה הקיצונית (כגון א' תורין, פ' בער, מ' יוסט, ו' קסל ואחרים), שמתעמים אידאולוגיים ברורים דגלו דווקא ככתיבת תורה שבעל פה כבר בזמנים קדומים — ראה להלן עמ' 266 הע' 26, ואכמ"ל.

15 גם במסגרת מצרצמת זו לא אוכל שלא להרחיב בעמדתו השיטתית, המרשימה והתקיפה של רש"י בנושא עקרוני זה. הדבר חשוב במיוחד משום שרש"י הוא שקבע גם כאן — כבדרכי תחומי המתודולוגיה וההיסטוריה התלמודית — את העמדה המסורתית, שבה דגלו — בווריאציות שונות — תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ולימים נתקבלה כמעט ככל תפוצות ישראל והייתה הדעה השלטת עד לדורות האחרונים — ואכמ"ל. רש"י מרגיש ותורו ומרגיש, ככל הדומנות אפשרית, בצורה הברורה ביותר 'שלא היתה דבר הלכה כתובה

בריקת המקורות והעיון בהם.¹⁶ הראשון שנשא ונתן בעניין זה במפורש ובהרחבה,

בימיהן [של אמוראים] אפילו אות אחת חרץ ממגילת תענית (עירובין סב סע"ב. ד"ה כגן; ובניסוחו של הריטב"א שם: '...ספרים לא היו נכתבין בימי חכמי התלמוד'). על רעתו זו שלא כתבו הלכות חזר רש"י בכל הזדמנות אפשרית כמעט באופן אוטומטי — ראה למשל שבת ו ע"ב, שם יג ע"ב, שם צו ע"ב, שם קלח ע"ב, גיטין ס ע"א ושם ע"ב, ב"מ לג סע"א. שם צב ע"א ועוד; וראה גם רש"י גיטין פה רע"א ד"ה תנא, סנהדרין י ע"ב ד"ה והא עבור קתני, וכיו"ב עוד. והדברים מגיעים עד שכל מקום שבניסוח התלמודי היה מקום לטעות, רש"י ברגישותו הגדולה מבהיר ומדגיש שאין הכוונה לכתיבה. הוא הקפיד גם להבחין בין המתחים 'שנה', 'גרס', 'סדר', 'קבע', 'ערך' וכיו"ב שהם כעל פה, ובין 'כתב', 'קרא', 'עיון' וכיו"ב — ראה למשל גיטין מר ע"א: 'עיון במכילתך. כמשנה הסדרה לך'; ב"מ פה ע"ב: 'ואריכנה מגילתא. לכל אחד ספר; מתניתא. על פה; סוכה כח ע"ב: 'מקרי ומתני. לקרות [מקרא — דק"ס] שבכתב ולשנות משניות הערוכות ושגורות בפה'; שבועות ד ע"א: 'ימשה לא זזה ממקומה. ...מאחר שפשט ברוב התלמידים לא היה יכולת... לשכחה מפיהם וכו' (עיי"ש וברש"ש שם); קידושין כה ע"א ד"ה אלא: '...לפי שהגירסא השגורה בפה קשה לשנותה...'; ב"מ לג סע"א. עיי"ש: משנה ותלמוד 'תליון בגירסא ומשתתחים'; וראה למשל ביצה כו ע"ב: 'ואייתי מתניתא בידה. בגירסא' (כצ"ל, ולא כבדפוסים חדשים, 'גרסינן' — עיון דק"ס שם, והשווה רש"י פסחים מז ע"א: 'בידי רב אחא. ...לאומרה לרבה משמו'); ב"מ מח סע"א ('שסידר ושנה בה'). ובמקומות שמדובר במפורש בטקסט כתוב העיר רש"י שהכוונה או לכתבי הקודש או לאיגרות פרטיות, כגון כתובות יט ע"ב ד"ה ספר (רע"ש ריטב"א), ועיי"ש סט רע"א ד"ה תלה; וראה גם עירובין כא סע"ב ('...מסורת וסימנים בין כתיבות המקרא בין בגירסא של משנה'). וראה את התחבטויותיו של רש"י בעבודה זרה ט סע"א (ור"י עמדין בהגהותיו שם) וכיו"ב עוד. וממנו למדו והלכו בעקבותיו תלמידיו, ראה למשל ריב"ן יבמות שצינתי לעיל עמ' 217 הע' 27; המיוחס לרש"י תענית יב ע"א ד"ה בצלו, שם טו ע"ב וגליון הש"ס לרע"א שם (אלא שה'מיוחס' לתענית כבר אינו זהיר ואינו עקבי לחלוטין — עיי"ש ח רע"א ד"ה שלמודו — וראה י' פרנקל, רש"י, עמ' 30 הע' 46) — ואכמ"ל.

[וברור שלאחר המעקב השיטתי בדברי רש"י במקומות אלה ורבים אחרים, שבהם במפורש ובהדגשה חזר ואמר 'שלא היו כותבין', אין עוד טעם להוציא דבריו מפרשטם במקומות כורדים, כגון בבא מציעא קיד ע"ב ד"ה ורבא אמר: 'לא טעי תנא... אלא ודאי... ושכת וחיסר ודילג וכו' — ראה רו"פ, רכ"י המשנה, עמ' 218 הע' 7 — וכי 'תנא' אינו יכול לטעות ולדלג בשיגרא דלישנא?! — ראה למשל ירוש' ברכות פ"ה, ט ע"ג, והשווה רש"י סנהדרין י ע"ב ד"ה והא עיבור קתני: 'דרך תנא לטעות בגירסא לחסר תיבה ע"י שכחה'; וראה גם רש"י יומא מא רע"ב; כשם שיש תנאים הרכה שמוסיפים על משנתם בדמיון רש"י חולין קמא רע"ב. — וחבל שלא וכינו עדיין לעבודה שיטתית, מעבר ליררכו של רש"י בפירושו לתלמוד, גם על תפיסותיו והשקפותיו בכל הנוגע לתורה שבעל פה, למהות התלמוד, התהוותו ושיטותיו. צעדים ראשונים מצויים במאמרו של מ' צוקר, בצרון ב (ת"ש), עמ' 378 ואילך, וראה גם י' פרנקל, רש"י, פרק ב, עמ' 16 ואילך.]

להוציא כמה מחברים שבשיטתא דלישנא מתבטאים בלשונות הנוטים לכאן או לכאן וכדרך כלל אין לתמוד מהם על דעתם המגובשת בדבר כתיבת תורה שבעל פה (רשימה טובה למדי כבר אצל שטרק' [1894], עמ' 54). רוב הראשונים מקפידים בדרך כלל להשתמש במונחים נייטרליים לנכי חיבור המשנה על ידי רבי, כמו: שנה, סתם, תירץ, סידר, תיקן, חתם וכיו"ב. רק מעטים (בדרך כלל הספרדים) משתמשים באקראי, וכדרך הילוכם בלבה, גם במונח 'כתב' — וספק אם בכל מקרה אפשר להתייחס לכך ברצינות וללמוד על דעתם המגובשת של חכמים אלה.

16

שקל ובחן את האפשרויות על פי מקורותיו, והקדיש לכך מסה שלמה היה ר' אייזיק שטיין (1420–1495 ?) בהקדמתו לכיאוורו לסמ"ג.¹⁷

בעל ספר המצוות הציע את העמדה ה'אשכנזית' הברורה והמקובלת¹⁸ בהקדמה לחיבורו הגדול בזו הלשון: '...כתב הקב"ה זכרון המצוות בקוצר בתורה שבכתב ופתרונם ודקדוקיהם בתורה שבעל פה... ולא הסכימו מן השמים לכתבן עד לאחר שעמדו אמונת אדם וישמעאל'; 'ובימי רבינו הקדוש הקרוי רבי... וקיבץ כל

17 קטע זה כולו חסר במהדורה הרגילה של ביאורי ר' אייזיק שטיין, הוא נמצא בכתב יד ונתפרסם לאחרונה כמה פעמים: ש"ק מירסקי, תלפיות ז (תשי"ז); י"ל ביאלר, מן הגנוזים, ירושלים תשכ"ז, ועוד. [ולאחרונה נדפס במהדורה החדשה של הסמ"ג, ירושלים תשנ"ג.]

18 לחכמי צרפת-אשכנז בכל הדורות מסורת ברורה בנושא, ואפשר למצוא אצלם ניסוחים ברורים בעניין (לעיל, הע' 15), כגון דברי ר"י הזקן: '...והגוי מלי' בימי התנאים והאמוראים שהיו חכמי מדע ונבונים לב ולא היו שוכחין דבר לפיכך לא היו כותבין לא תלמוד ולא תפלות משום דברים שבעל סה אי אתה רשאי לכותבן...' (מובא על ידי תלמידו המובהק בעל ס' התרומה, ס' רמא, ובשמו גם בסמ"ג ל"ח ס' סה, ובמרדכי שבת פט"ז ס' שצו; וראה גם בחשובתו [שבה"ל ס' ט ומקבילות, מהד' מירסקי]: 'חומשים כעין שלנו לא היו בימי חכמים כלל'); הראב"ן (ס"ט מב, בתשובה לחתנו הרשב"ט): '...הא ראמרין דברים שבע"פ א"א רשאי לכותבן וכאשר ראו דורות האחרונים האמוראים שנתמעטו הלכות ומשום שלא חשבת התורה כתובה...; וכמה פעמים אצל נכדו הראב"ה, כגון: '...בימי האמוראים שהיו לומדים על פה' (ח"ב, עמ' 494=האגודה חגיגה רפ"ב); וכך גם בעל יחוסי תו"א בהקשרים שונים כגון בערך ר' חייא (ח"א, עמ' רנא): 'זר"ח סידר תוספתא שלו בימי רבי, וגיל שלא כתבה... והא דגרסין... מצאתי מגילת סתרים כי ר"ח וכתוב בה... דאותה מגילת סתרים דוקא נכתבה אכל סדר התוספתא לא נכתבה לסי שלא נתנו עדיין הלכות ליכתב' (והשווה שם עמ' רד, וח"ב [נעת מהד' בלוי עמ' רפג]; האור זרוע (כ"מ ס' שעג — לשון ר"ח?); '...לא היו כותבין משנה ותלמוד... אלא בימי רב אשי שראה שנתמעטו הלכות וכתב התלמוד'; וכך גם בעל הפירוש לפיוטי שבועות שבמחז"ן (עמ' 318, ע"ש — ראה י' תא-שמע, קרית ספר נז [חשמ"ב] עמ' 701): 'לא איברי סיהרא אלא לגירסא. שבאותו זמן לא היו ספרים ניתנים ליכתב וגורסין למאור הלכנה...'; (!) הרא"ש (חוס' כתובות ב ע"ב): 'לא היה להן כתובה תורה שבעל פה וגורסין על פי הקבלה', וכן (פסקים שם ס"ב ס' יא — וראה גם ריש הל' ס"ח ונ"כ שם, וטושי"ע ס' רע ונ"כ): '...א"ר אמי... משום רבימי ר' אמי לא היה להם כתובים ספרים אחרים [מלבד תנ"ך]; וראה ס' חסידים ס' תתחקנא: '...עת לעשות לה'... ולכן נכתבו משנות ברייתות ותלמוד... והראשונים (?) כתבו: 'תוספות מגילה לב ע"א: 'שהיו רגילין לשנות המשניות כומרה לפי שהיו שונין אותן על פה... וכיו"ב עוד אצל חכמים בחוגים אלה, וכך גם בפריפריה — כגון בעל המאור (שבת פט"ז), וכן בעל העטור בהקדמתו (מהד' רמ"י, עמ' 33): 'האידנא כיון דאיכא שר של שכה... מעייני בכתבי המשנה והברייתות', ע"ש. אלא שפה ושם אפשר למצוא גם התבטאויות אחרות אפילו אצל בעלי מסורת אשכנזית, כגון ר' ישעיה דיטריני [ראה מה שכתבתי, כ"י לידן, עמ' 219 הע' 55] ובעל ס' כריתות ואחרים, וכך גם אותם 'מקצת הלומדים' שבנירנברג שנרס כתב ר"א שטיין — ראה עוד להלן עמ' 301 הע' 7.

השיטה האשכנזית-צרפתית המסורתית נפוצה במשך הזמן גם בספרד — כך למשל אצל הרמב"ן, כגון ב"מ כט ע"ב ר"ה השואל ס"ח: '...אלא בס"ח ונ"כ... אבל עכשיו שנהגו לכתוב התלמוד... [וממנו אצל תלמידיו ותלמידיו תלמידיו בחידושיהם שם], וכן ויכות (מהד' שעוועל, עמ' שג): 'ואותם ששנו המשנה רבי ור' נתן... וכל שכן רב אשי שחבר התלמוד וכתבו', וראה חידושי שבת קטו ע"א: רשב"א שבת שם; ריטב"א עירובין סב

חכמי [ישראל שבכל]¹⁸ הארצות ויסד ששה סדרי משנה... עד שעמד רב אשי... וקיבץ כל חכמי ישראל שבכל הארצות והעמידו פירוש המשנה על מתכונתו והוא הנקרא תלמוד בבלי וסידרוהו בהסכמת כל חכמי הדור ואחרי כן עמדו צרות רבות... ונתמעטו הלכות והתחילו לכתוב התלמוד בספר. על כך כתב ר"א שטיין בביאורו: 'מקדם בהיותי בנורנבורק שמעתי ממקצת לומדים לשם שאמרו איך שרבי כתב המשניות מששה סדרים ורב אשי כתב הגמרא. ואמרתי להם שאינו כן רק סדרים ולא כתבם. ובקשו ממני להוכיח שלא כתבם וכן עשיתי. וזהו נוסח ההוכחה 'וכו' — והוא דן שם באריכות על פי מקורות חז"ל ויסדר תנאים ואמוראים¹⁹ בדעותיהם של רש"י, הרמב"ם ועוד²⁰ כדי להוכיח שרק בימי

סע"ב, כתובות יט ע"ב, ר"ן נדרים סו רע"ב ועוד — ואכמ"ל במסורות האשכנזיות ב'ספרד' בתקופה זו [ראה מה שכתבתי, ביובילוגרפיה, עמ' 52 והע' 89 שם].

אבל אף על פי שהחלוקה המקובלת — ספרדים/אשכנזים — נתעוררה, נסו עדיין בעלי 'מסורת ספרד' לדעתו של הרמב"ם, ובמיוחד כאשר יש נפקא מינה לרינא (עלינו לזכור שכאותן השנים נודעה דעתו של רב שרירא גאון בעיקר מן הנוסח ה'ספרדי' של האגרות, והיא כרעת הרמב"ם — להלן הע' 26). ראה למשל מהריק"ו (בדק הבית אבה"ע ססי קלו): 'ויש לתמוה עליהם [הסמ"ג, המרדכי והגהות האשכנזים] שהרי ההוא שכ"מ דחקיף ליה עלמא בימי רבא היה ובימיו כבר ניתנה תורה שבע"פ ליכתב" — ולעומתו בעל קרבן נתנאל (רא"ש ניטין רפ"ח): '...וי"ל דהתם סתם התלמוד אבל רבה ורב יוסף... ורבא שהיה תלמידם... ס"ל גמי דאסור לטלטולי וכזה מתורץ קושית ברק הבית וכו', ע"ש.

18 [ראה להלן שם. — ולהלן עמ' 320 הע' 4.]

19 דהיינו אגרות רב שרירא גאון (ע"ש). ויש להוסיף גם כינוי זה לרשימת כינויי 'תשובה' זו אצל לרין במבואו, ראה שם עמ' iv הע' ג.

20 [ולפחות מאז (דהיינו המאה החמש עשרה) ועד היום מקובל היה להניח שבשאלה זו נתלקו רש"י והרמב"ם, דהיינו מסורת חכמי 'אשכנז' לעומת מסורתם של חכמי 'ספרד', וכך כתבו גם ר"י חאגיז, שר"ל, ר"מ חזן וכל העוסקים בפרשה זו (ראה להלן).

לאחרתה יצא מרופ' ש' אברמסון לדון בדבר חדש (כתיבת המשנה, עמ' 27 ואילך), בניגוד לכל המקובל מימים ימימה: גם ה'ספרדים' לא חשבו שמאז ימי רבי היתה המשנה כתובה, ואף הם לא התכוונו אלא ליחיבור, 'איסוף' ו'קביעת' נוסח המשנה, אבל לא לכתיבה ממש. — אלא שעדיין ספק גדול הוא אם באמת אפשר לסלק בקלות רבה כל כך מסורת מקובלת זאת, ולפחות לגבי חלק מחכמי 'ספרד'. כך בקשר לרס"ג, רב יעקב ברב נסים וקהל קירוזאן ('כיצד נכתבה המשנה'), ובנראה גם רב נסים גאון (ראה כבר אי' הים קטו ע"ב בהערה, וראה גם הערוך ערך מבל א', בשם ר"ג), בעל ספר הקבלה (עמ' 33 — שלא הובא אצל אברמסון כלל — וע"ש עמ' 23: 'כתב', 'כתב'), ר' נתן האב (? הקדמת [המלקט] פיה"מ, עמ' 10), ר' מימון, הרמב"ם (כפירושו הדחוק של אברמסון להקדמת משנה תורה [יחיבר... וכתבוהו כולם] כבר אצל ר"א שטיין שם עמ' יא; וכך גם בתשובותיו [לעיל עמ' 210 הע' 7 והשווה גם ס"י שאן] ועוד. ובוודאי שכך הבינו כל הבאים בעקבות הרמב"ם, בעלי 'מסורת ספרד', כגון ה'מבוא' המיוחד לר"ש הנגיד, הרא"ה, המאירי, ר"ח קרשקש, בעל 'יסוד עולם' (תלמוד הרא"ש), רבנו בחי, ועד לבעל ס' היוחסין, הליכות עולם, בעל 'מגלת אסתר' ועוד, ראה עמ' 301 הע' 7; וראה גם להלן הע' 26 על נוסח של אגרש"ג, — אלא שאכ"מ לפרט. (ראה להלן עמ' 349 הע' 85; וראה כעת מ"ע פרידמן, מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 295 ואילך).

ונראה שלא רק מקרה הוא שאותם חכמים המדברים על 'כתיבה' עמדו בפולמוס קשה עם הקראים שביקשו לקעקע את יסודות התורה שבעל פה, ומכך נבעה כנראה גם עמדתם לקביעתה של התורה שבעל פה בכתב בזמן קדום ככל האפשר (ראה לרין, אגרש"ג, עמ' x

הגאונים נכתב התלמוד'. וכך סברו וכתבו כמעט כל החכמים שהקדישו דיון של ממש לנושא — ובראשם ר' יעקב חאגיז²⁰ בהקדמתו ל'עץ החיים' שלו (וירונה ת"י),²⁰ וכך גם ר' יוסף רפאל חזן כתשובותיו 'חקרי לב' (שאלוניקי תקמ"ז), ר' צבי הירש קצנלנבויגן ב'נתיבות עולם' (וילנא תקפ"ב) ובעקבותיו הרש"ש (מהר"ב לנ"ל, שם, תרי"ט),²² רצ"ה חיות ואחרים. זו גם דעתם של ראשוני 'חכמת ישראל' כרנ"ק, שי"ר, צונץ ואחרים.²¹ רק משבא שד"ל וניסח עמדה מסורתית זו בהחלטיות ובקנאות שמרנית,²² יצאו כמה חוקרים מחוגי המשכילים, גייגר, א"ה

ואילך (נראה עוד להלן עמ' 330 הע' 34)). והרי בכל הדורות לא חסרו הטוענים 'שבכתב אני מאמינך ושבעל פה אני מאמינך' (שכת לא ע"א — ראה גם עירובין כא ע"ב: 'אס' יש בהן ממש מפני מה לא נכתבו'). ונדמה שאין זה שונה בהרבה גם מתגובתה של האורתודוקסיה המודרנית, שאף היא הודרכה על ידי מניעים רומים (ראה להלן הע' 29) — והפכו את קצרת הימסורת' על פיה.

20 מעניין לציון שכל התקופה הארוכה שבין ר"א שטיין לר"י חאגיז לא זכה הנושא לדיון ממש, למרות החיבורים המרובים שהוקדשו לנושאים מתודולוגיים היסטוריים (כללי התלמוד) בתקופה זו דווקא, וכל העניין הוזכר רק פה ושם כדרך אגב.

220 מאז ועד להופעת 'איי הים' (להלן הע' 28) — במשך למעלה ממאתים שנה — קבע חיבור זה את העמדה המקובלת בנושא כתיבת תורה שבעל פה. הוא הביא כבר את רוב הראיות והשיקולים שנידונו לפניו ולאחריו — וכיניהם 'ראיות מן התלמוד לאיסור הכתיבה', כניסוחו של אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 693. חיבור זה נדפס וחזר ונדפס כמה וכמה פעמים במסגרות שונות מאז הדפסתו הראשונה בהקדמתו ל'עץ החיים' הנ"ל (על גלגולי הדפסותיו הראשונות ראה מ' בניהו, עלי ספר ב [תשל"ו] עמ' 140, השווה א' ילינק, קונטרס הכללים, עמ' 3, ערך 'אסיפת כללים'). — אני מצוין לו להלן לפי הדפסתו בתחלת חכמה, אמשטרדם תס"ט.

דברי ר"י חאגיז נתקבלו בדרך כלל, ורק מעטים חלקו עליו במפורש — כגון בן דוד הצעיר ר' גבריאל קונפורטי ב'יסוד עולם' שלו (ספונות סח ג [תשמ"ה], עמ' 263 ואילך — וראה שם דברי המהדיר, עמ' 224); ור' דוד מילדולה, לימוד התלמידים (אמשטרדם תקי"ד, מז ע"א). גם הירצאים מן הכלל לא כתבו בדרך כלל את שכתבו אלא כמעתיקים מכלי משים את עמדת הרמב"ם או כדי להציל את הרמב"ם מהשגותיו של ר"י חאגיז — ראה למשל ר' יצחק למפרונטי, פחד יצחק, ערך משנה אם כתבה רבי (יזאן ראיותיו מוכרחות); ר' דוד פרנקל האשכנזי, חסידו הגדול של הרמב"ם, בהקדמתו הראשונה לקרבן העדה ס' מועד; החיד"א, פתח עינים, ב"מ לג ע"א ד"ה מדה, ועין זוכר מערכת המ' אות מ'. [ואולם פה ושם אפשר למצוא ניסוחים כוללניים אחרים וגם אצל אחרונים בעלי מסורת אשכנזי, כגון הסמ"ע בהקדמתו לחו"מ (באופן ברור בעקבות הקדמות הרמב"ם) וכן רב פעלים לר' אברהם בן הגר"א (ורשא תרנ"ד — נכתב כמאה שנים קודם לכן), עמ' 106: '...עד שבא רבי ודרש על לעשות לה' הפרו תורתך וכתבן ונתנן לכל'. ע"ש].

220 [ראה גם הגהותיו לשבועות ד ע"א ד"ה רש"י, חולין לו ע"ב ד"ה וכו'ת].

21 לעיל עמ' 226 הע' 3. — מן המחברים המעטים שבין ר"י חאגיז לרנ"ק שהתייחסו דרך הילוכם לנושא, אציין כאן עוד לרח"י בכרך, בית המדרש של א"ה וייס, תרכ"ה, עמ' 91; ר' שר שלום בזיליאה ב'אמונת חכמים' שלו פכ"ה; ור' יעקב עמדין בהשגותיו עליו ב'מטפחת ספרים' ח"ב אות פ"ח וכן בכמה מקומות בהגהותיו לש"ס, כגון עירובין נד ע"ב ד"ה חייב אדם, עבודה זרה ט ע"א ד"ה תנא וראה שם יא ע"א לתוד"ה צנון.

22 וכדרכו בניסוח תקיף ובהיר: 'לא רבנו הקדוש כתב המשנה ולא רב אשי כתב התלמוד' (כרם חמר ג [תקצ"ח], עמ' 70). שד"ל הציע את עמדתו הנחרצת בדבר המסירה על פה כבר באחד מחיבוריו המחקריים הראשונים (אוהב גר — תק"ץ), עיקר חידושו היה כאן המסירה על